

Commissie-Van Doorn

Al het vlees duurzaam

De doorbraak naar een gezonde, veilige en gewaardeerde veehouderij in 2020

AL HET VLEES

20

12
|
20

DUURZAAM

KERN VAN HET BETOOG

Nog dagelijks vormt vlees voor veel mensen een wezenlijk bestanddeel van de hoofdmaaltijd.

Maar die behoefte is al lang niet meer vrijblijvend. Aan de beschikbaarheid van vlees worden steeds meer condities gesteld.

De maatschappelijke waardering voor vlees staat sterk onder druk. Want behalve dat het lekker moet zijn, verlangen we tegenwoordig ook dat de route van stal naar mond veilig is (geen nadelige gezondheidseffecten). We vullen het eisenpakket verder aan met de wens dat het zijn herkomst heeft in een omgeving die dieren in hun waarde laat.

Productie met respect voor het dier, noemen we dat. En als dan ook het milieu en onze directe leefomgeving er niet door worden verstoord, dan zijn we bereid de veehouder op zijn toegevoegde waarde te beoordelen.

Tot zover de theorie; de praktijk blijkt – zoals zo vaak – weerbarstiger. De stap naar duurzaam en diervriendelijk is moeilijker te zetten dan velen denken, zeker als het doel is een hele sector tot verandering aan te zetten. Het realiseren van de condities waaronder een veehouder op maatschappelijk geaccepteerde manier zijn dieren houdt, vereist een omslag of, sterker geformuleerd, een doorbraak. En niet alleen in de veehouderij, maar in de gehele samenleving.

Wenselijk perspectief

In Brabant zit – net als in de rest van Nederland – de discussie over vlees en veehouderij behoorlijk vast. Veranderde opvattingen over dierenwelzijn en de schaalgrootte van bedrijven, toegenomen angst over volksgezondheidseffecten van de veehouderij, een opeenstapeling van vaak beperkende beleidsmaatregelen, het onbegrip daarover en het ontbreken van de bereidheid bij belanghebbenden om er gezamenlijk uit te komen staan anno 2011 een oplossing in de weg.

Het is de vraag of we ons als samenleving een dergelijke patstelling kunnen permitteren. Slagen we er namelijk niet in de veehouderij een perspectief te bieden dat voldoet aan wat we met z'n allen wenselijk vinden, dan zal de sector de komende jaren een onevenredig zware klap toebedeeld krijgen. De effecten van een dreigende *shake out* reiken ver. Ze schaden niet alleen de Brabantse economie, ze hebben direct invloed op de vitaliteit van het Brabantse buitengebied.

Zorgvuldig intensief

Een belangrijke vraag is: kunnen we überhaupt zonder intensieve veehouderij. Gezien de groei van de (wereld)bevolking (2050: 9-10 miljard) en de toenemende vraag naar voedsel die daarmee gepaard zal gaan, zal een vorm van intensiviteit in de veehouderij noodzakelijk blijven. Hoe belangrijk een kleinschaliger productie ook kan zijn voor bijvoorbeeld de bewustwording wat voedsel en voedsel produceren

Agrofood: de tweede pijler onder de Brabantse economie

De totale agribusiness is momenteel met 7,5 miljard euro aan toegevoegde waarde de tweede pijler onder de Brabantse economie. Met dat bedrag (ofwel 10,6 procent van wat de BV Brabant jaarlijks verdient) hoeft de sector alleen het cluster chainports (logistiek/distributie) voor te laten gaan, maar laat het hightech en chemie achter zich. De agribusiness vertegenwoordigt 72.000 arbeidsjaareenheden (9,6 procent totale Brabantse werkgelegenheid).

Bijna een derde van die werkgelegenheid is terug te voeren op de intensieve veehouderij, met de varkenshouderij als belangrijkste deelsector (70 procent). Voor Oost- en Midden-Brabant is die bijdrage relatief nog hoger dan de hier aangehaalde cijfers voor heel Brabant. De intensieve veehouderij is in economisch opzicht dus belangrijk voor Brabant, wat nog eens wordt versterkt omdat toeleverende en verwerkende industrie zich in de directe nabijheid van de primaire bedrijven bevinden.

GEBASEERD OP DOOR TELOS EN LEI BESCHIKBAAR GESTELDE GEGEVENS

daadwerkelijk betekent, het is onrealistisch te verwachten dat een duidelijk kleinschaliger productie alleen al die miljarden monden zal weten te voeden. Zelfs op Nederlandse schaal (17-18 miljoen inwoners) zal dat niet haalbaar blijken.

Onze belangrijkste ambitie hoort dan ook te zijn om vanuit dat gegeven intensief te verbinden met duurzaamheid. Als samenleving zullen we de intensieve veehouderij moeten helpen zich te transformeren tot een zorgvuldige veehouderij, waar het welzijn van het dier centraal staat, veilig en gezond (o.a. door minimaal gebruik antibiotica) een *conditio sine qua non* vormen en de overlast voor omgeving en samenleving tot aanvaardbare proporties is teruggebracht. Intensief wordt zorgvuldig intensief.

Dit inzicht brengt met zich mee dat de invulling van zo'n zorgvuldige veehouderij veel meer omvat dan louter het vaststellen van aantallen dieren. Door nu enkel en alleen aan te sturen op een (forse) inkrimping van de veestapel ontnem je de primaire producent binnen de huidige marktverhoudingen elk toekomstperspectief. Een substantiële groep boeren zal niet meer tot een rendabele bedrijfsvoering in staat zijn. Met een koude sanering tot gevolg. Wij vinden dat een onverstandige weg.

Verlangen koerswijziging

Als vervolg op het maatschappelijk debat over de omvang en de werkwijze van de veehouderij in Brabant riep Gedeputeerde Staten in december 2010 de Commissie-Van Doorn (eerder aangeduid als de Topcommissie) in het leven. Ze kreeg de opdracht zich 'vanuit de context van de gehele agrofoodsector te buigen over de verduurzaming van de gangbare veehouderij in Brabant'. De bevindingen van de commissie moesten uitmonden in een versnellingsagenda voor de veehouderij, die concreet aangeeft hoe de sector zich de komende jaren duurzaam dient te ontwikkelen.

De leden voerden in de eerste maanden van 2011 indringende gesprekken met vertegenwoordigers uit de gehele agrofoodsector, belangenbehartigingsorganisaties en de Brabantse gemeenschap. Daaruit kwam niet alleen een beeld naar

voren dat de huidige impasse in het debat bevestigde, maar ook het verlangen om tot een koerswijziging te komen die niet één, maar alle partijen vertrouwen in de toekomst biedt.

Ketenbrede aanpak

Het leek de commissie weinig zinvol opnieuw het wiel uit te vinden. Gezien de grote variëteit aan lopende initiatieven, uitgevoerd door gezelschappen van steeds wisselende samenstelling, is het vruchtbaarder deze bestaande afspraken en (deel) covenant een kader te bieden dat alle partijen bindt. De samenhang die daaruit ontstaat helpt het proces naar 'Al het vlees duurzaam' te versnellen. Het kan dus zijn dat bepaalde voorstellen die door de commissie naar voren worden gebracht inhoudelijk niet als nieuw voorkomen; bedenk dan dat de vorm waarin het geheel is gegoten de doorbraak zal opleveren.

Een ding werd de commissie duidelijk; alle belanghebbenden – dus alle partijen van 'grond tot mond' – hebben behoefte aan een visie, een route gekoppeld aan een perspectiefrijk einddoel dat zoveel mogelijk recht doet aan de belangen van alle *stakeholders*. Een absolute voorwaarde om die gewenste eindhalte (2020: alleen nog duurzaam vlees in de winkelschappen) te bereiken is dat de gehele voedselkolom in beweging komt.

Alleen een integrale, ketenbrede aanpak voorkomt dat we in de valkuil van de afgelopen decennia vallen: een grote variëteit aan deelconvenanten die ineffectief zijn gebleken door hun grote mate van vrijblijvendheid. Waarom als veehouder vrijwillig voldoen aan bovenwettelijke maatregelen die in de praktijk de bedrijfsvoering complexer maken, terwijl daar geen grotere bestaanszekerheid tegenover staat? En ondertussen zien hoe de meest opportunistische collega-ondernemers (de zogeheten *free riders*) onbekommerd op de aspecten dierenwelzijn, stankoverlast, fijnstofuitstoot en ruimtelijke ordening de grenzen van de wet opzoeken – mogelijk zelfs oprekken – en daarmee weggomen.

De beweging die de gehele voedselkolom moet maken is een ingrijpende: een definitieve keuze voor duurzaam geproduceerd vlees. Zonder uitzondering, ketenbreed. Dus geen vrijblijvendheid meer, maar dwingende maatregelen. Zodat binnen acht jaar de gehele sector de omslag naar een duurzame vleesproductie kan maken.

Blijvende dialoog

Zo'n traject gaat niet vanzelf, zal veel ondernemers zelfs pijn doen en daardoor duikgedrag oproepen. Des te belangrijker is het dat maatregelen waar ketenspelers en andere maatschappelijke belanghebbenden het in de uitvoering over eens raken, goed worden gehandhaafd. Hier ligt een belangrijke taak voor landelijke overheid, provincie en gemeenten. Zonder hun rugdekking blijft elk initiatief steken in goede bedoelingen.

De commissie hecht verder veel waarde aan lokaal draagvlak. De verbinding tussen veehouder en zijn directe omgeving moet weer hersteld worden. Het Brabantse dorp dat de afgelopen 10-20 jaar zijn agrarische identiteit voor een belangrijk deel is kwijtgeraakt, moet die voor een deel weer herwinnen en binnen een duurzame context opnieuw een plaats geven. Dat vraagt van boer en burger aanpassing, de bereidheid om de huidige loopgraven achter zich te laten en te investeren in een blijvende dialoog.

De samenleving krijgt in de nieuwe situatie een veehouder terug die zich vooral concentreert op een duurzaam productieproces binnen zijn onderneming, als gevolg waarvan het eindproduct vanzelfsprekend duurzaam wordt. Kwaliteit staat boven kwantiteit. En omdat de voedselkolom als geheel de transitie naar duurzaamheid maakt en die overgang ook afdwingbaar weet, hoeft de veehouder zich niet bovenmatig zorgen te maken over zijn voortbestaan. Zolang hij tot 2020 op de vooraf vastgestelde data de gevraagde transitiestappen heeft gezet, is er niets aan de hand. En in zijn omgeving is geen *free rider* te bekennen. ■

DE TRANSITIE VOLTOOID | 2020

'Al het vlees duurzaam' schetst een toekomstbeeld. Een realiteit die nog ver weg ligt van de werkelijkheid van 2011. Om de reikwijdte te schetsen van een volledige transitie naar duurzaam vlees dat zijn oorsprong vindt in de verbinding 'zorgvuldig intensief', is het verhelderend een kijkje te nemen in het jaar 2020 en van daaruit terug te blikken.

Geen enkele supermarkt verkoopt in 2020 nog traditioneel vlees. Er ligt enkel duurzaam vlees. Het kan zijn dat de ene supermarkt de overstap – om legitieme redenen – pas op het laatste moment heeft gemaakt; andere retailers hebben al maanden eerder, mogelijk zelfs jaren, het niet-duurzame vlees de deur uitgedaan.

Stimulans

Dat inruilproces verliep eigenlijk redelijk soepel. Niet alleen was er naarmate de datum van 1-1-2020 naderde binnen de keten nauwelijks nog ruimte voor andersoortig vlees, vooral de positieve reacties vanuit de markt vormden voor alle belanghebbenden een stimulans het in 2012 ingeslagen pad te vervolgen. Een ruime meerderheid van de consument gaf al snel aan niets anders meer te willen dan duurzaam vlees. Zeker toen het ook nog eens tegen een aanvaardbare prijs kon worden aangeboden.

Overigens gingen lang niet bij iedereen de armen juichend omhoog toen in 2012 de transitie werd ingezet. Tientallen veehouders hadden weinig op met concepten en visies als 'duurzaam' en 'zorgvuldig intensief'. Met hand en tand verzetten ze zich tegen het ketenkwaliteitssysteem, waaraan de gehele voedselkolom zich had gecommitteerd: van veehouder tot supermarkt en onder rugdekking van landelijke overheid, provincie en gemeente. 'Wij opereren binnen de grenzen van de wet', stelden deze zogenoemde *free riders*. 'Ze kunnen ons niet verplichten aan de eisen van dat van bovenaf opgelegde duurzame kwaliteitssysteem te voldoen.'

Q-koorts

6

De boeren die wel wilden meebewegen konden rekenen op steun. Onder andere een realistische fasering van de vele maatregelen hielp hen zonder angst voor blijvende economische schade de transitie te voltooien naar 'duurzaam' en 'zorgvuldig intensief'. Een geruststellende gedachte was verder dat ze niet de enigen waren die in beweging waren gekomen. Ook andere partijen in de keten bewogen mee, omdat aan het eind (in de winkelschappen) de principiële keuze voor duurzaam vlees was gemaakt.

De opposanten voerden daarmee in feite een achterhoedegevecht. De maatschappelijke weerstand keerde zich tegen hen, al was het maar omdat zelfs op lokaal niveau Brabanders steeds meer moeite kregen met de manier van werken in de traditionele intensieve veehouderij. Bovendien dienden zich steeds meer voorbeelden aan van boeren die met succes de overstap naar 'zorgvuldig intensief' hadden weten te zetten.

De weerstand tegen ongeremd intensief kende een vruchtbare voedingsbodem. De opeenhoping van zoveel mensen en dieren op een geografisch relatief beperkt oppervlak ging immers gepaard met te veel misstanden en risico's. Het dierenwelzijn stond te veel onder druk, de overlast door de uitstoot van ammoniak en

fijnstof werd steeds sterker als storend ervaren en er was toegenomen vrees voor het overslaan van ziektes van dier op mens. De ervaringen met de Q-koorts (trage reactie overheden, chronische ziektes) maakten die angst bij velen manifest.

Het technocratische en industriële karakter van de veehouderij zorgde voor vervreemding bij de burger. Wat doet die boer eigenlijk, vroeg hij zich af. 'Ik heb er meer last dan profijt van.' De slotsom: men wilde het gewoon niet meer.

Integraal en geborgd

Het belangrijkste doelwit van al die maatschappelijke verontwaardiging was de veehouder. Als belichaming van het 'kwaad' was hij een verleidelijke prooi. Kortwieken en kleinhouden, dan zou het wel goed komen, was het motto. Overheden gingen mee in deze benadering en richtten hun duurzaamheidsmaatregelen en –convenanten eveneens op de varkens- en kippenhouders. Die op hun beurt de aanhoudende stapeling van maatregelen zonder samenhang vooral als een last ervoeren waarvan ze bedrijfseconomisch niets wijzer werden.

'Al het vlees duurzaam in 2020' brak met die versnipperde aanpak. Het koos voor een integrale oplossing, was gedurfd en getuigde van visie. Er werd een duidelijk einddoel met bijbehorende datum vastgesteld en een route uitgezet die bestond uit realistische, overzichtelijke stappen voor de marktpartijen die zich naar het nieuwe ketenkwaliteitssysteem moesten vormen. Tegelijkertijd schiep de bestuurlijke borging een klimaat van vertrouwen waarbinnen partijen weer bereid waren begrip voor elkaar op te brengen. ■

HET KEERPUNT | 2011

Het einddoel 'Al het vlees duurzaam in 2020' is ambitieus, maar in de ogen van de commissie ook realistisch, en bovenal onvermijdelijk. Gezien de aanhoudende trend in het maatschappelijk debat om gedurende het productieproces van ons voedsel nadrukkelijker aandacht te geven aan dierenwelzijn, leefbaarheid in het landelijk gebied en de volksgezondheid, is er nu een uitgelezen kans de bakens definitief te verzetten.

Sector, politiek en samenleving worstelen al te lang met het onderwerp. Het is als een zure appel waar men niet doorheen wil bijten. Er is het gevoel dat het anders moet en het terechte vermoeden dat een ommekeer voor veel partijen ingrijpend zal zijn. Maar uit vrees voor bovenmatige weerstand, met voor bestuurders (bij zowel overheid, bedrijfsleven als maatschappelijke organisaties) een groot afbreukrisico, is te vaak gevluht in het omarmen van deeloplossingen die aan de kern van de problematiek voorbij gaan.

Overlevingsdrang

De verantwoordelijkheid voor de ommekeer is te vaak bij één partij neergelegd: de primaire producent, ofwel de intensieve veehouderij. Als de varkenshouder, gesitueerd aan het begin van de vleesketen, maar in een (ogenschijnlijk) duurzaam keurslijf werd geperst, dan zouden de weldadige effecten ervan vanzelf doorsijpelen naar de andere ketenspelers en uiteindelijk naar de consument.

Achteraf gezien heeft deze benadering contraproductief gewerkt. Als gevolg van aanhoudend afgedwongen kostenefficiëntie door partijen verderop in de keten heeft de primaire producent om te overleven al generaties slechts de beschikking over nog maar één instrument: volumegroei. Alleen door meer dieren te houden, de productiviteit binnen het bedrijf op te voeren en meer te verkopen kan hij in zijn bestaan blijven voorzien. Het is balanceren op een dun koord, waarbij onvoorziene invloeden van buitenaf (varkenspest, Q-koorts, vogelgriep, dioxinevervuiling, beperkende bestuurlijke maatregelen) de definitieve nekslag kunnen toebrengen.

Dit wankel evenwicht heeft de afgelopen decennia veel boeren noodgedwongen doen besluiten te stoppen met hun bedrijf. De overgebleven groep werkt onder dezelfde voorwaarden door, wat betekent dat zij uit oogpunt van efficiency nog sterker moet groeien (schaalvergroting). Binnen zo'n klimaat is weinig ruimte voor flexibiliteit, creativiteit en innovatie. Alle energie gaat op aan overleven.

Duurzaam als niche

De samenleving raakt ondertussen verder gefrustreerd. Aanhoudende inspanningen om duurzaamheid, dierenwelzijn en milieuwinst af te dwingen zorgen slechts voor een beperkte omslag in de sector. Niet vreemd, want de meeste consumenten kopen nog hoofdzakelijk het goedkopere (bio)industriële vlees. Waarom dan als veehouder het risico nemen door voor duurzaam te gaan? Het probleem van de vierkantsverwaarding doet zich bij duurzaam vlees nog veel sterker voelen dan bij traditioneel vlees, wat duurzaam vlees een prijs bezorgt die het meteen tot een nicheproduct maakt. Slechts aantrekkelijk voor een relatief klein deel van de markt. Als boer biedt de productie van de vertrouwde niet-duurzame variant meer inkomenszekerheid.

De maatschappelijke onvrede richt zich alleen maar sterker op de boer. Met zijn volle stallen wordt hij door zijn omgeving meer en meer als een last gezien. De nabijheid van een veehouder wordt als ongewenst beschouwd.

Anno 2011 is er een situatie ontstaan waar niemand blij mee is. In veel Brabantse dorpen heeft de veranderde samenstelling van de bevolking bijgedragen aan een nieuwe blik op de directe leef-omgeving. Oude kaders zijn ingeruild voor nieuwe, of aangepast aan de verlangens van deze tijd, met een gewijzigd waardeoordeel over de nabijgelegen veehouderij tot gevolg. Tegelijkertijd neemt de veehouder zijn beslissingen niet meer vanuit een lokaal maar internationaal perspectief. Het is de verbinding tussen zorgvuldig en intensief die de uit het lood geslagen verhouding tussen veehouderij en lokale gemeenschap weer in balans kan brengen. ■

Zorgvuldige Veehouderij / Zorgvuldig intensief

Wat is een Zorgvuldige Veehouderij?

- In een zorgvuldige veehouderij staat niet het hok, maar het dier centraal. Is niet het eindproduct, maar het productieproces leidend. Het vraagt van de ondernemer het besef dat hij of zij niet alleen bijdraagt aan de productie van veilig voedsel, maar dat ook zo doet dat het proces veilig en acceptabel is voor de omgeving waarin dat gebeurt;
- De zorgvuldige veehouderij verankert duurzaamheid via een systeem van *Good Management Practice (GMP)*, dat diergezondheid, dierenwelzijn en milieuprestaties garandeert. Het GMP is op zijn beurt vastgelegd in een (privaat) ketenkwaliteitssysteem;
- De nVWA (nieuwe Voedsel- en Waren Autoriteit) toetst het ketenkwaliteitssysteem (half)jaarlijks op betrouwbaarheid, doeltreffendheid en effectiviteit (borging wettelijk vastleggen);

Consequenties invoeren Zorgvuldige Veehouderij

- Als duurzaamheid centraal staat in de bedrijfsvoering, zijn schaal en aantallen dieren een afgeleide daarvan;
- Het management van de veehouder (vakmanschap, continue aandacht, ervaring) wordt cruciaal. Kennisonderhoud (een leven lang leren) vormt daarvoor de basis;
- Datzelfde geldt voor een gecoördineerde en professionele bedrijfsbegeleiding door dierenartsen en andere erfbetreders (banken, accountants, veevoederindustrie en andere toeleveranciers);
- Zorgvuldige veehouderij wordt daarmee noodzakelijkerwijs een fulltime vak, en geen 'baan erbij'. Wageningse wetenschappers hebben voor de Commissie-Van Doorn uitgerekend dat 4 vak (fte) geschoold personeel nodig is om de veehouder behalve 'zorgvuldig intensief' ook rendabel te kunnen laten opereren. Bij die omvang en met de voor 'zorgvuldig intensief' vereiste bedrijfsvoering kan de veehouder een fatsoenlijk modaal inkomen uit het bedrijf halen, indirect toekomstige investeringen in het bedrijf zeker stellen en zijn werknemers van loon voorzien. Daarnaast houdt hij ruimte voor een normaal sociaal leven.

Qua aantallen dieren komt dat neer op:

	Zorgvuldige Veehouderij met 4 vak (volwaardige arbeidskracht)	300 nge* standaard (1,5 ha)	MER-grens (2011)
Varkenshouderij <ul style="list-style-type: none"> ■ vleesvarkens ■ zeugen ■ gesloten bedrijf (vleesvarkens + zeugen) 	6.700 1.000 3.200 + 450	7.500 1.200 3.800 + 600	2.000 750 geen gegevens beschikbaar
Pluimveehouderij <ul style="list-style-type: none"> ■ vleeskuikens ■ eieren 	240.000 125.000	220.000 120.000	60.000 45.000
Geitenhouderij <ul style="list-style-type: none"> ■ melkgeiten 	1.600	2.500	1.200
Rundveehouderij <ul style="list-style-type: none"> ■ vleeskalveren ■ melkkoeien 	1.700 320	2.500 250	1.200 200

*nge = Nederlandse grootte-eenheid (nge) is een reële economische maatstaf, gebaseerd op het brutostandaardsaldo (opbrengsten minus bepaalde specifieke kosten). Het is een maat waarmee de economische omvang van agrarische activiteiten wordt weergegeven.

Een modaal, duurzaam bedrijf kan dus worden gerealiseerd rond de 300 nge-norm. De actuele MER-grens biedt de zekerheid dat elk plan voor de ontwikkeling van een modaal duurzaam bedrijf een publieke toets ondergaat. Voorsnog vormt de 1,5 ha-grens geen belemmering;

Op termijn kan wellicht meer ruimte worden geboden als dat in een zorgvuldige veehouderij verantwoord kan worden uitgewerkt (via GMP's, ketenkwaliteitssystemen en periodieke controles).

DE MAATREGELEN EN DE UITVOERING | 2012 – 2020

De commissie heeft de overtuiging dat ‘zorgvuldig intensief’ burger en boer weer met elkaar kan verenigen. ‘Al het vlees duurzaam in 2020’ vormt het breekijzer om dat te bewerkstelligen. Zonder druk van buitenaf komt die transitie niet tot stand. Maar tegelijkertijd is er alleen kans op succes wanneer alle belanghebbenden (bedrijfsleven, overheid, politiek, samenleving) investeren in betrokkenheid. Motivatie van binnenuit versoepelt het proces.

Nationale benadering

De keuze voor duurzaamheid kan alleen slagen bij een nationale aanpak. De problematiek van de intensieve veehouderij en de gewenste verduurzaming ervan overstijgen provinciale grenzen. Bovendien dringt de tijd. Want op dit moment al is duurzaamheid voor de agrofoodketen de enig overgebleven troef om:

- internationaal onderscheidend en van daaruit concurrerend te zijn;
- maatschappelijk draagvlak te behouden.

De transitie naar een duurzame veehouderij is een complexe operatie. Om de overgang niet op voorhand te laten mislukken zijn er dan ook vier basisvoorwaarden waaraan tegelijkertijd moet worden voldaan om de route naar 2020 succesvol in te kunnen zetten:

1 Terugbrengen van de geloofwaardigheid.

De geloofwaardigheid van de voedselketen wordt geschaad door een aaneenschakeling van calamiteiten. Sommige zaken moeten simpelweg anders, excessen (preventief antibioticagebruik, milieuoverlast) mogen niet meer voorkomen. Alleen geloofwaardigheid leidt uiteindelijk tot herwonnen vertrouwen;

2 Werken aan structureel nieuwe verhoudingen binnen de voedselkolom.

De voedselketen breekt met vrijblijvendheid en opportunistisch free rider-gedrag. Iedere partij neemt haar verantwoordelijkheid. Afspraken in de keten worden vastgelegd in ketenkwaliteitssystemen; de overheid borgt die systemen. Dit vraagt dat iedereen in de keten tegelijk gaat bewegen op basis van niet-vrijblijvende afspraken;

3 Realiseren van een lokaal ingepaste, zorgvuldige veehouderij.

De oude stal is passé, in de moderne stal staat het dier centraal en is de stal ingebed in haar omgeving. Zorgvuldige veehouderij wordt standaard, met een duurzame bedrijfsvoering waarbinnen het productieproces vanzelfsprekend de maatschappelijke waardering voor het eindproduct afdwingt. Dus 'zo duurzaam, zo goed mogelijk', in plaats van 'zo goedkoop, zo veel mogelijk'. Betrokkenheid van de burger bij de inbedding van een zorgvuldige veehouderij in de lokale omgeving is een voorwaarde;

4 Garanderen van een sterke bestuurlijke basis.

Politici en bestuurders zijn bevrijd van faalangst. En pakken door. Een zorgvuldige veehouderij is immers wat de samenleving in toenemende mate wil. Bestuurlijke rugdekking is nodig om de complexe transitie naar duurzaam in 2020 te laten slagen, waarbij verschillende problemen integraal worden opgepakt en partijen tegelijkertijd zowel afzonderlijk als ten opzichte van elkaar gaan bewegen. Een onafhankelijk orgaan voert met mandaat van de betrokken partijen regie op het proces.

Deze voorwaarden bepalen het kader waarbinnen de twee pijlers worden geplaatst die de transitieagenda gaan dragen: de gecoördineerde ketenaanpak en het lokale inpassingsbeleid. De gedurende de transitie in te voeren zorgvuldige veehouderij vormt de brug tussen beide pijlers.

De Maatregelen

Een omvangrijke operatie als 'Al het vlees duurzaam in 2020' loopt het risico aan haar eigen ambities ten onder te gaan. Door vanaf het begin een heldere routekaart te hanteren, met daarop concrete tussenstations die met haalbare stappen bereikt kunnen worden, wordt voorkomen dat het proces voortijdig derailleert.

1 Integraal ketenkwaliteitssysteem

start: 1 januari 2012

Een pakket aan maatregelen, zeker wanneer ze divers, multidisciplinair en sectoroverschrijdend zijn, vraagt om een kader dat houvast biedt, spelers aanzet op de ingeslagen weg door te gaan en goed gedrag beloont. Om de transitie naar 'Al het vlees duurzaam in 2020' te realiseren opereren alle belanghebbenden binnen één basisketenkwaliteitssysteem; geldend voor de gehele voedselkolom, van grond tot mond. Alle ketenspelers – van grondstoffenleverancier tot en met de retail – brengen hun operationeel handelen daarmee in lijn.

Alle maatregelen om de beoogde transitie te realiseren vallen binnen dit kwaliteitssysteem, dat uitgaat van het volgende scenario:

- 2020 is de uiterste deadline;
- enkele inhoudelijke en procesmatige drukpunten zetten de transitie in gang;
- deze acties dwingen vanzelf vervolgmaatregelen af (sneeuwbaaleffect, dus versnelling);
- zodat een systeem van *Good Management Practice* (volksgezondheid, dierenwelzijn, milieu en leefomgeving) ontstaat die ten grondslag ligt aan een zorgvuldige veehouderij;
- het transitieproces heeft op voorhand draagvlak van de cruciale spelers in de voedselkolom.

2 Voedselkolom garandeert volksgezondheid

per 1 januari 2012

a) veehouderij antibioticagezond

Het huidige, haast vanzelfsprekende preventieve gebruik van antibiotica leidt tot resistente bacteriën die zich kunnen verspreiden onder mens en dier, met voor de volksgezondheid acuut levensbedreigende effecten.

Als eerste stap op weg naar een systeem van *Good Management Practice* in de veehouderij komt per 1 januari 2012 aan het preventief gebruik van antibiotica een einde. Dieren krijgen alleen nog antibiotica toegediend als ze ziek zijn. Om dierenleed te beperken is koppelbehandeling vanaf 1 januari 2013 alleen nog toegestaan als de ziekte in het koppel is aangetoond, en er een gevoeligheidsbepaling is uitgevoerd. De behandeling met antibiotica in koppels wordt centraal geregistreerd en uitgevoerd volgens een vastgelegd protocol. Daardoor is de keuze van het juiste antibioticum, als ook duur en dosering van het gebruik ervan, gegarandeerd.

Op 1 januari 2012 levert de overheid een zwarte lijst, met daarop antibiotica die vanaf die datum niet meer in de veehouderij mogen worden gebruikt:

- in eerste instantie de derde en vierde generatie cephalosporinen; op termijn moet overwogen worden alle bèta-lactamasen op de zwarte lijst te zetten;
- alle antibiotica die resistenties opwekken die makkelijk overgaan op mensen (aminoglycosiden, fluorchinolonen);
- alle bestaande antibiotica die momenteel als laatste keus beschikbaar zijn voor mensen (uitsluitend reserveren voor humaan gebruik);
- alle nieuwe antibiotica (uitsluitend reserveren voor humaan gebruik).

De overheid garandeert een actieve naleving van de regels. Dat betekent nog nadrukkelijker actie ondernemen tegen veelvoorschrijvers en veelgebruikers. De sancties voor veelgebruikers (veehouders) zijn vastgelegd in het ketenkwaliteits-systeem en lopen uiteen van het opstellen van een verbeterplan, via verplichte begeleiding tot (tijdelijke) uitsluiting van levering in de keten.

De sancties tegen veelvoorschrijvers (dierenartsen) winnen met name aan gewicht wanneer in het tuchtrecht, veel sterker dan nu het geval is, een direct corrigerende werking uitgaat van zowel de reactietijd (sneller) als van de strafmaat (hoger). Uiteindelijk is in het ketenkwaliteitssysteem alleen plaats voor dierenartsen van onbesproken gedrag.

Enkele logische vervolgacties opgeroepen door het drukpunt “veehouderij antibioticagezond” (als voorbeeld van hoe de Commissie-Van Doorn meent via een gerichte drukpuntenstrategie versnelling te kunnen afdwingen).

- Het drastisch terugdringen van antibiotica heeft binnen de veehouderij een andere benadering van dieren (diergezondheidsmanagement) tot gevolg. Individuele behandeling neemt de plaats in van een generieke aanpak, het dier staat centraal;
- Om dat te bereiken zal de boer zijn vakmanschap op dit specifieke punt moeten versterken en onderhouden;
- Tegelijkertijd geven de reguliere erfbetreders (voerleverancier, financieel adviseur, dierenarts) de veehouder eenduidige, op elkaar afgestemde adviezen. Ook hier is het noodzakelijk kennis voortdurend te onderhouden en te verdiepen;
- De dierenarts meet zich een proactieve en onafhankelijke rol ten opzichte van de veehouder aan. Hij trekt daarbij samen op met zijn collega's uit de humane gezondheidszorg, vanuit de intentie de huidige curatieve gezondheidszorg te vervangen door een meer publieke gezondheidszorg. Dierenarts en huisarts treden gezamenlijk op als regisseur in volksgezondheid, dierenwelzijn, diergezondheid en voedselveiligheid (One Health);
- Met het uitvoeren van deze maatschappelijk taken verdient de dierenarts zijn brood. In een nieuw verdienmodel is de dierenarts voor zijn inkomen niet meer afhankelijk van de verkoop van medicijnen.

b) sluitende melding zoönosen

De context waarbinnen veehouders verdenkingen van dierziektes, met name zoönosen (van dier op mens overdraagbare ziektes), op hun bedrijf signaleren en vervolgens moeten melden dient menselijker te worden. Tot op heden zijn de gevolgen van zo'n melding hoofdzakelijk voor rekening van de veehouder. Wanneer zijn bedrijf wordt geruimd is er enige mate van financiële compensatie, echter zijn broodwinning wordt in een kort tijdsbestek fundamenteel op de proef gesteld. Met een dergelijke acute dreiging in het achterhoofd verdwijnt elke meldingsprikkel.

Van die situatie moeten we af. De transitie naar een zorgvuldige veehouderij biedt daartoe de uitweg, maar ook hier geldt dat realisme het uitgangspunt dient te zijn. Ook binnen een duurzame bedrijfsvoering vallen uitbraken van dierziektes niet 100 procent uit te sluiten. Maar wat wrang zou zijn is dat het risico van zulke calamiteiten geheel bij de veehouder wordt gelegd.

Door je als samenleving nadrukkelijk te verbinden met een zorgvuldige veehouderij wordt enige mate van gedeeld risico geaccepteerd. Het aanvaarden van een dergelijk risico vindt zijn weerslag in een publiek fonds waarop veehouders een beroep kunnen doen; niet waar het bedrijfsgebonden dierziektes betreft (die regelmatig voorkomen, maar niet bestrijdingsplichtig zijn), maar juist voor zoönosen en andere dierziektes met een potentieel grote maatschappelijke impact. Het afdekken van bedrijfseconomische risico's maakt het voor de veehouder minder bedreigend om verdenkingen van dergelijke dierziektes op zijn eigen bedrijf te melden. Tegelijkertijd dient een sluitend beheerssysteem m.b.t. zoönosen en de daarbij behorende sancties te worden vastgelegd in het ketenkwaliteitssysteem.

3 Voedselkolom sluit kringlopen

start: 1 januari 2012

Sommige zaken zijn simpelweg onontkoombaar. De aanhoudende overlast van het productieproces op milieu- en leefomgeving vormt een obstakel voor de realisering van een zorgvuldige veehouderij en de daarbij behorende *Good Management Practice*. De huidige problemen met mest, emissies van ammoniak, geur en fijnstof, en de verrommeling en verstening van het landschap moeten dan ook definitief tot het verleden gaan behoren.

In dit oerwoud van ongenoegen is de omvorming van de veehouderij van een verbruiker naar een hergebruiker een grote stap voorwaarts. Grondstoffenkringlopen worden gesloten, het ophopen van mineralen wordt verleden tijd. Het sluiten van grondstoffenkringlopen gebeurt binnen Europa, aangezien het geproduceerde vlees voor het merendeel ook binnen die regio wordt geconsumeerd.

Bij het sluitend maken van de kringlopen heeft de mengvoerindustrie in de startfase een bepalende rol. De problemen die momenteel spelen betreffen vooral de hoeveelheid en geografische herkomst van grondstoffen, en de bijdrage die de industrie kan leveren aan het efficiënter benutten van mineralen.

Voor een sluitende stikstofkringloop is belangrijk deze grondstof meer dan voorheen uit Europa te halen. Dat kan door:

- teelt van eiwitrijke voedergewassen (lupine, veldbonen, erwten, soja);
- het benutten van veilige bijproducten uit de *biobased economy*;
- veilig hergebruik van bijproducten uit de voedselketen;
- het hernieuwd toelaten van veilig diermeel;
- het benutten van nieuwe eiwitbronnen (insecten, algen).

Duurzaamheid concreet, duurzaamheid van grond tot mond

Op 1 januari 2012 is in de zorgvuldige veehouderij uiteindelijk een systeem van Good Management Practice ontworpen, waarmee duurzaamheid concreet invulling heeft gekregen, en dat van grond tot mond is vastgelegd in het ketenkwaliteitssysteem.

De betrouwbaarheid, doeltreffendheid en effectiviteit van het ketenkwaliteitssysteem wordt vervolgens (half-)jaarlijks getoetst door de nVWA (nieuwe Voedsel- en Waren Autoriteit), een borging wettelijk verankerd door de overheid.

De nVWA moet haar naam van onafhankelijke, deskundige autoriteit dan wel kunnen waarmaken. Om daarvan verzekerd te zijn ondersteunt de Commissie-Van Doorn de conclusie van de Evaluatiecommissie Q-koorts (Commissie-Van Dijk) die in haar rapport 'Van verwerping tot verheffing. Q-koortsbeleid in Nederland 2005-2010' vaststelde dat de nVWA – meer dan nu het geval is – meer op afstand zou moeten worden gezet van de betrokken Haagse beleidsdepartementen.

januari 2020 komt minimaal 50 procent van het eiwitrijke diervoer uit Europa (2011: 27 procent), onder de voorwaarde dat daarmee de eindbalans duurzamer is dan vandaag de dag. Indien eiwitrijke grondstoffen nodig zijn van buiten Europa, zorgt de mengvoerindustrie er op 1 januari 2014 voor dat deze grondstoffen gegarandeerd duurzaam zijn: voor soja- en palmolieproducten gebeurt dat via een actieve deelname aan de RTRS (*Round Table on Responsible Soy*) en de RSPO (*Round Table on Sustainable Palm Oil*).

Voor een sluitende fosfaatkringloop vormt het terugwinnen van waardevol fosfaat (onmisbaar voor de groei van mens en dier) uit mest de belangrijkste uitdaging. Een kostprijsdekkende verwaarding van mest kan vooralsnog niet zonder

gespecialiseerde mestverwerkers. De ervaring leert echter dat dergelijke verwerkers alleen in de markt kunnen overleven wanneer zij zich verzekerd weten van constante mestaanvoer. Voor veehouders brengt dit de verplichting met zich mee dat ze hun mest aan een professionele mestverwerker leveren.

De systematiek van verplichte levering biedt ook soelaas voor de naar verwachting vele veehouders die niet in staat zijn op het eigen erf de mineralenbalans op orde te krijgen. Die balans is volgens bestaande wetgeving al vereist en heeft tot doel overbemesting te voorkomen. Indien de veehouder zijn mest niet verantwoord kan afzetten, dan wel [laten] verwerken, zal hij zijn veestapel qua omvang moeten reduceren. Verwerking van overschotten bij gespecialiseerde mestverwerkers brengt de mineralenbalans op orde en haalt voor de veehouder de dreiging van gedwongen inkrimping weg.

De uit de gespecialiseerde mestverwerking opnieuw beschikbaar gekomen fosfaat wordt afgezet in de mengvoer-, kunstmest- en chemische industrie. Alleen met zo'n vraaggerichte mineralenafzet is een rendabele kringloop haalbaar. De provincie Noord-Brabant kan dit proces stimuleren met het aanwijzen van mogelijke mestopwerkingslokaties.

4 Voedselkolom garandeert dierenwelzijn

start: 1 januari 2012

In een duurzame bedrijfsvoering waar het productieproces de maatschappelijke waardering voor het eindproduct bepaalt, staat het dier centraal. De mate waarin dieren hun omgeving als belastend of plezierig ervaren is bepalend voor het welzijn

van het dier. Of het dier het naar zijn zin heeft is vooral af te meten aan zijn gedrag, en veel minder aan parameters zoals de afmeting en inrichting van zijn hok.

Ook binnen de Europese Unie verschuiven de richtlijnen voor dierenwelzijn van middelvoorschriften (hok) naar doelvoorschriften (dier). Daarmee wordt de bedrijfsvoering van de veehouder bepalend voor het welzijn van het dier. De Europese *Welfare Quality*-systematiek werkt momenteel duidelijk meetbare kenmerken uit, die de veehouder kan opnemen in een dierzorgplan. Een uitgeschreven dierzorgplan maakt de bedrijfsvoering voor de buitenwacht helder en controleerbaar, en vindt vòòr 1 januari 2020 als *Good Management Practice* zijn weg naar het ketenkwaliteitssysteem.

5 Verbond van Den Bosch: de retail als koploper per 1 september 2011

In het traject naar 'Al het vlees duurzaam in 2020' is een cruciale rol weggelegd voor de retail, zowel voor de supermarkt als de foodservice. Zij zijn de ketenpartij die als enige direct contact onderhoudt met de consument, de uiteindelijke koper van vleesproducten voortgekomen uit een zorgvuldige veehouderij.

Allereerst moet het streven er op gericht zijn dat op 1 januari 2013 uitsluitend nog antibioticagezond vlees in de schappen ligt. In deze benadering zet de retail de eerste stap, daar waar de verduurzamingsvoorstellen tot op heden het initiatief bij de primaire sector legden. De retail treedt voortaan op als ketenverantwoordelijke, garandeert een basisniveau op het gebied van duurzaam vlees en heeft de vrijheid dat niveau op eigen initiatief te verhogen.

De voortrekkersrol die de retail krijgt toebedeeld manoeuvreert deze sector in een kwetsbare positie. Daarom is het zaak retailers – net als de veehouders – niet alleen te laten staan. Integrale aanpak vraagt om zichtbare gezamenlijke betrokkenheid. Daartoe sluiten de belanghebbende partijen het Verbond van Den Bosch.

De partners in het verbond vertegenwoordigen zowel het verticale draagvlak binnen de voedselkolom (van grond tot mond), als de betrokkenheid vanuit de samenleving (horizontaal draagvlak, van overheden en ngo's). Het verbond fungeert als vertrouwenwekkende maatregel die de retail in staat stelt zijn koploperpositie uit te bouwen.

6 Borging afspraken bant free riders uit

start: 1 januari 2012

De niet-vrijblijvende stap naar antibioticagezond vlees raakt gevestigde belangen. Opponenten zullen de maatregel als marktverstoring ervaren. Partijen zullen (individueel of gezamenlijk) zich niet aan de nieuwe spelregels willen houden. Als je lange tijd voor een dubbeltje op de eerste rang hebt gezeten, is het moeilijk een andere realiteit (het algemeen belang van duurzame veehouderij) te accepteren.

De te verwachten weerstand tegen privaatrechtelijke afspraken, gemaakt tussen de verbondspartners in de voedselkolom, vereist dat deze afspraken publiekrechtelijk geborgd worden. Juist omdat het stellen van extra, zogeheten bovenwettelijke eisen volgens het mededingingsrecht nooit mag leiden tot marktuitsluiting van ondernemers. Allereerst vraagt de commissie in dit kader om bestaande wet- en regelgeving (nationaal en Europees) daadwerkelijk toe te passen en na te leven. In dat geval is geen sprake van marktuitsluiting, omdat partijen aan de wet moeten voldoen.

Nieuwe maatregelen die voortvloeien uit het transitieproces kunnen tot 2020 het naleven van een bovenwettelijke norm verlangen. Zo kan de rijksoverheid beginnen met het streng controleren van hen die niet aan de bovenwettelijke norm willen voldoen. Een mogelijke restgroep van *free riders* kan publieke vastlegging van bovenwettelijke afspraken noodzakelijk maken. Daarvoor is ruimte.

De rijksoverheid kan ondernemingen verplichtingen opleggen die private partijen vanwege mededingingsaspecten niet voor zichzelf kunnen afspreken. Als diezelfde overheid via een inhoudelijke en beargumenteerde onderbouwing het maatschappelijke belang van de verplichtingen aantoonbaar maakt, dan kan publieke normstelling worden afgedwongen. Een dergelijke route biedt overheden de juridische basis om regels goed te handhaven.

Overigens vormt enkel de zegen van de overheid een te smal fundament als private partijen vragen hun afspraken tot publieke norm te promoveren. Voor het verkrijgen van voldoende legitimiteit moeten gemaakte afspraken worden gedragen door een representatieve en evenwichtig vertegenwoordigde beroepsgroep en vertegenwoordiging van andere belanghebbenden. Ook om deze reden is het Verbond van Den Bosch onmisbaar voor de doorbraak naar een zorgvuldige veehouderij en de beschikbaarheid van enkel duurzaam vlees in 2020.

7 Klokkenluidersregeling

per 1 januari 2012

Wil je de betrokken spelers in het transitieproces scherp houden, dan biedt een klokkenluidersregeling soelaas. Een loket waar personen (al dan niet anoniem) misstanden kunnen melden, voorkomt dat ongewenste zaken onder het tapijt worden geveegd en waarborgt het algemeen belang achter het transitieproces. Een klokkenluidersregeling moet in elk geval beschikbaar zijn

voor een cruciale handhavingsorganisatie als de nVWA, maar ook voor veehouders en dierenartsen. Elke overheid kan het loket faciliteren waar klokkenluiders hun klacht kwijt kunnen.

8 Borging op lokaal niveau

per 1 januari 2014

Een afgewogen systeem van *checks and balances* waarborgt het maatschappelijk draagvlak voor het transitieproces. Periodieke en onderlinge visitaties door gemeenten passen daarin. De provincie Noord-Brabant faciliteert vóór de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 niet-vrijblijvende visitaties die resulteren in een gemeentelijke verantwoording over het gevoerde beleid t.a.v. de inpassing van de zorgvuldige veehouderij in het landelijk gebied. Deze verantwoording heeft elke vier jaar plaats, zes maanden voor de gemeenteraadsverkiezingen en minimaal tot 2022.

De provincie creëert niet alleen de omstandigheden voor de visitaties maar ziet tevens toe op de uitvoering. De visitatiecommissies maken gebruik van een gecombineerde inzet van deskundigen (afkomstig uit het omvangrijke provinciale netwerk, wat een minimumwaarde aan objectiviteit garandeert), intervisie door collega-gemeenten, en de inbreng van de eigen burgers. Met betrekking tot die laatste groep gebruiken de commissies opiniepeilingen voor een representatief beeld van burgers over het lokale inpassingsbeleid.

De verantwoording richt zich niet zozeer op het verlenen van individuele vergunningen en de uitbreiding van specifieke stallen, maar op het geheel van verleende vergunningen en het effect daarvan op het buitengebied. Zij blikt terug en kijkt vooruit. De voortgang van het proces staat voorop, waarbij zo nodig aanpassingen worden doorgevoerd maar het einddoel niet ter discussie staat.

9 Onafhankelijke regie 2012-2020

per 1 januari 2012

Een onafhankelijke regievoerder, in de vorm van bijvoorbeeld een stuurgroep of een raad van toezicht, zorgt voor de realisatie van de binnen het Verbond van Den Bosch gemaakte afspraken. Verder stuurt hij gedurende het proces bij en stelt waar nodig (nadrukkelijk) prioriteiten. De provincie faciliteert in de startfase. De regie komt nadrukkelijk los van de politiek te staan, wat een sterke wens is van de verbondspartners.

De verbondspartners staan garant voor de personele invulling van het orgaan, dat op basis van de benoemde leden zo'n statuut heeft dat het met gezag kan interveniëren. Een onafhankelijk voorzitter geeft leiding aan een kleine organisatie die zich kenmerkt door een flexibele structuur en beperkte overhead. De organisatie begint uiterlijk 1 januari 2012 met haar werkzaamheden.

De eerste stap gezet

Draagvlak en borging zullen het succes van 'Al het vlees duurzaam in 2020' bepalen. De partners in het Verbond van Den Bosch zijn zich daarvan bewust en onderschrijven als lid van deze alliantie nadrukkelijk het manifest en de daarin verwoorde maatregelen. Tevens spreken de ze intentie uit om over acht jaar het manifest te laten resulteren in een substantiële verduurzaming van de veehouderij.

De eerste stap is gezet. Op weg naar een zorgvuldige veehouderij met economisch perspectief en draagvlak in de samenleving. Met over 3044 dagen als einddoel:

Al het vlees duurzaam!

Commissie-Van Doorn

Transitieagenda

- 1 Integraal ketenkwaliteitssysteem**
start: 1 januari 2012
- 2 Voedselkolom garandeert volksgezondheid**
per 1 januari 2012
- 3 Voedselkolom sluit kringlopen**
start: 1 januari 2012
- 4 Voedselkolom garandeert dierenwelzijn**
start: 1 januari 2012
- 5 Verbond van Den Bosch: de retail als koploper**
per 1 september 2011
- 6 Borging afspraken bant free riders uit**
start: 1 januari 2012
- 7 Klokkenluidersregeling**
per 1 januari 2012
- 8 Borging op lokaal niveau**
per 1 januari 2014
- 9 Onafhankelijke regie 2012-2020**
per 1 januari 2012

Commissie-Van Doorn

Commissie-Van Doorn

VOORZITTER

Daan van Doorn

LEDEN

Ab Klink
Ad Hectors
Felix Rottenberg
Jeroen Naaijkens
Marijke Vos
Martin Scholten
Pieter Winsemius
Rogier Arntz

SECRETARIS

Ton Cornelissen

PROCESONDERSTEUNING

Tineke Laarhoven-Bom

Colofon

Commissie Van-Doorn
p/a Postbus 90151
5200 MC Den Bosch

TEKST

Wim Coenraads (Coenraads Communicatie, Den Haag)
Ton Cornelissen

GRAFISCHE VORMGEVING | FOTOGRAFIE

Marcel Stokman (Reclame Ontwerpbureau Typisch Marcel , Berlicum)

DRUKWERK

OBT De Bink, Leiden

OPLAGE

500

Den Bosch, september 2011

12
|
20
DUURZAAM